

Tarih ve İslam Araştırma Vakfı Adına sahibi

Yard. Doç. Dr. Osman SEZGİN

Yazı İşleri Müdürü ve Sekreteri

Yard. Doç. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Danışma Kurulu

Doç. Dr. Ali AKYILDIZ

Yard. Doç. Dr. A. Haluk DURSUN

Yard. Doç. Dr. Durmuş HOCAOĞLU

Yard. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Zeki ARSLANTÜRK

Doç. Dr. Ahmet KANLIDERE

Doç. Dr. Cemal YILDIZ

Doç. Dr. Mustafa S. KAÇALIN

Doç. Dr. Zekeriya KURŞUN

Yard. Doç. Dr. Ali KARACA

Yard. Doç. Dr. Mehmet TAŞTEMİR

Yard. Doç. Dr. Sabahat DENİZ

Dr. Cemalettin ŞAHİN

Asiye KAFALIER

Tasarım

Dr. Recep AHISHALI

Yönetim Yeri ve Haberleşme Adresi

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Bağlarbaşı Mah.

Cumhuriyet Cad., 161/2

81130 Üsküdar/İstanbul-Türkiye

Tel: (0216) 342 99 97 Belgegeçer: (0216) 310 59 76

e-mail: noztoprak@marun.edu.tr

kider@fiberia.com

Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.

Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Tarih ve İslam Araştırma Vakfı (TİSAV), İstanbul 2000

ISSN 1302-4787

OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARININ GENİŞLEYEN SINIRLARI: DEFTEROLOJİ

Fatma ACUN

Özet

Bu çalışmada, XV ve XVI. yüzyıldan kalma Tahrir Defterleri serilerine dayalı olarak yapılan çalışmaları tanımlamak üzere kullanılan ve Osmanlı tarihi araştırmalarının bir alt disiplini olduğu kabul edilen "defteroloji"nin, son altmış yılda geçirdiği aşamalar tahlil edilmektedir. Tahrir defterlerinin Ömer Lütfi Barkan tarafından keşfedildiği ve kullanıldığı 1940'lı yıllardan başlayarak, günümüze kadar yapılan tahrir çalışmalarının en belirgin özelliği, defterlerdeki verilerin, farklı nesiller ve sahalardan gelen araştırmacılar tarafından, farklı şekillerde anlaşılmasıdır. Bu farklı anlamalar, bir yandan, Osmanlı tarihi araştırmalarına yeni perspektifler kazandırırken, diğer yandan da, defterlerdeki verilerinin mahiyeti hakkında, araştırmacıların sürekli olarak yanlış/eksik fikirler ileri sürmelerine neden olmuştur. Bu çalışmanın amacı, defterler ve defterlerdeki verilerin mahiyeti hakkında ileri sürülen, bu, farklı ve zaman içinde değişen bakış açılarını inceleyerek, defterolojinin yeni arayışlara ve yöntem geliştirmelerine açık yönlerini tespit etmektir.

Giriş

Tahrir defterlerinin Osmanlı tarihi çalışmalarına açılması ile birlikte, bu sahada yapılmakta olan araştırmaların mahiyetinde ve ağırlık noktasında, önemli bir dizi değişikliğin meydana geldiği gözlenmektedir. 1940'larda yazdığı bir seri makale ile, tahrir defterlerin önemi ve değerine dikkati ilk kez, Ömer Lütfi Barkan çekmiştir.¹ Aynı tarihlerde, ilk tahrir defterleri ve Barkan'ın, *Kanunlar*'ı yayınlanmıştır.² Ancak, köklü bir değişimin gerçekleşmesi için, Braudel'in Akdeniz Dünyası hakkındaki kitabının yayınlandığı 1949 yılına kadar beklemek gerekmiştir.³ Braudel-Barkan ekolü çizgisinde, Osmanlı tarihi araştırmalarında meydana gelen değişim şu nitelikleri sergi-

¹ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri-I-II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1(1940), s. 20-59, II/2(1940), s. 214-247.

² L. Fekete, *Az esztergomi szandzák 1570. évi adóösszeírása*, Budapeşt, 1943; S. S. Dzhikya, *Defter-i Mufasssal-ı Vilayet-i Gürcistan*, 3 cilt, Tbilisi, 1940-47; Ömer Lütfi Barkan, *15 ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I: Kanunlar*, İstanbul, 1943.

³ Fernand Braudel, *La Méditerranée at le monde Méditerranéna l'époque de Philipe II*, Paris, 1949.

lemektedir: 1-Filolojiden uzaklaşma; 2- Arşiv kaynaklarının ön plana geçmesi; 3- Sayısal metotların kullanımı; 4- Müessese tarihine ve, sosyal ve ekonomik tarihe ilgi. 5- Osmanlı tarihinin ilk döneminden klasik döneme, 16. yüzyıla kayma.⁴ Bütün bu özellikler, defter çalışmalarına da yansiyarak, daha sonraları "defteroloji" adıyla anılacak olan, Osmanlı tarihi çalışmalarının alt disiplini oluşturmuştur.⁵ Defterolojinin başlangıcını teşkil eden, Barkan'ın tahrir defterlerinin önemine ilk kez işaret ettiği tarihten bu yana, yaklaşık altmış sene geçmiş bulunuyor. Bu süre zarfında tahrir defterleri, farklı amaçlarla birbirinden çok farklı konuları çalışmak için, farklı nesillerden ve sahalarından gelen araştırmacılar tarafından bir dizi eleştiriye uğramıştır.⁶

Takip eden kısımda, önce, tahrir defterlerinin meydana geliş sürecinden, yani tahrir uygulamasından bahsedilmektedir. Tahrir defterlerin, meydana geldikleri süreç içerisinde tanıtılmasının, defterlerdeki verilerin mahiyetinin okuyucu tarafından daha iyi kavranmasına yardımcı olacağı düşünülmüştür. Ardından, bu suretle meydana gelen tahrir defterleri/verilerinin, günümüz araştırmacıları tarafından algılanış şekilleri, başka bir ifadeyle, araştırmacıların defterleri ne tür belgeler olarak gördükleri ve bununla bağlantılı olarak yaptıkları çalışmalar incelenmektedir. Tahrir defterlerine bakış açılarının ve tahrir çalışmalarının genel bir değerlendirilmesinin yapıldığı değerlendirme ve sonuç kısmında ise, yeni bakış açıları ve önerilere yer verilmektedir.

Tahrir Süreci

Tahrirler, Osmanlı İmparatorluğu'nda, tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde, nüfus ve vergilendirilebilir gelir kaynaklarının tespiti için yapılan sayımlardır.⁷ Sayım esnasında kayıtlar bir deftere işlenir, buna da, tahrir

⁴ Colin Heywood, "Between Historical Myth and 'Mythohistory': the Limits of Ottoman History", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12 (1988), s. 337.

⁵ Tahrir defterlerine dayalı çalışmaları tanımlamak için kullanılan "defteroloji" terimi, Amerikalı tarihçi Heath Lowry tarafından icat edilmiştir. Defterlerdeki verileri değerlendirmek üzere geliştirilen teknikleri ve terminolojisi ile, defteroloji başlı başına bir sahadır. Yarım yüzyıldan fazla zamandır süregelen araştırma geleneği, en ufak ayrıntıya bile dikkati çekerek, bu teknikler ve terminolojiyi geliştirmiş, mükemmelleştirmiştir.

⁶ Osmanlı tarihi araştırmalarının, özellikle de defterolojinin, genel ve metodolojik anlamda uğradığı değişimler, Heywood'un yukarıda 4. dipnotta belirtilen makalesinde mükemmel şekilde anlatılmıştır.

Tahrir defterlerindeki verilerin Osmanlı tarihi araştırmalarında kullanımı ve bu kullanımdan doğan problemlerin metodolojik yönden tahlili için takip eden araştırmalara bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s. 429-439. Kemal Çiçek, "Osmanlı Tah-

defteri denirdi. Tahrir yapmanın amacı, öncelikle, eyaletlerdeki nüfus ve vergilendirilebilir gelir kaynaklarını tespit etmek, sonra da, bunları çeşitli devlet görevlilerine, şahıslara ve vakıflara, hizmetleri karşılığında maaş, gelir ve mülk olarak tahsis etmektir. Gelirlerin bu yolla dağıtımı, Osmanlılar'ın, direk merkezi hazineden ödeme yapmaksızın, ordu beslemelerini ve topluma sosyal ve dini hizmetler sunmalarını mümkün kılıyordu.⁸

Günümüze kadar ulaşan en erken tarihli tahrir defterinin 1431 yılına ait olması dolayısıyla, tahrirlerin 15. Yüzyıl gibi erken bir zamanda yapılmaya başlandığı öne sürülebilir.⁹ Gerçekte, defterlerin düzenlenmeye başlandığı tarihle ilgili elimizde kesin delil yoktur. Tahrir uygulaması, 10 ila 30 yıllık fasıllarla tekrarlanarak 17. yüzyılın başlarına kadar sürdürülmüştür. Bir bölgenin fethi, yeni bir padişahın tahta geçmesi ve gelir toplama ve dağıtım-

rir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Yöntem Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97(1995), s. 93-111; Feridun Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler*, İstanbul, 1990, s. 142-156; Heath Lowry, "The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *IV. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi* (4-8 Ağustos, Münich, 1986)'ne sunulan tebliğ. Tahrir araştırmaları sahasında epey yankı uyandırmasına rağmen bu tebliğ henüz basılmamıştır.

⁷ Tımar sistemi Anadolu, Balkanlar, Irak, Suriye, Ürdün ve Filistin'de uygulanırken, Mısır, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Bağdat, Trablusgarb, Tunus ve Cezayir-i Garb salyaneli eyaletlerdi. Bu konuda bkz. Salih Özbaran, "Some Notes on Salyane System in the Ottoman Empire as Organized in the 16th Century", *Osmanlı Araştırmaları*, 1 (1986), s. 39-45.

⁸ Gelirlerin merkezi bir hazinede toplanması ve buradan dağıtılması, Ortaçağ şartlarında mümkün olmadığı için, hasıl oldukları yerde tespiti ve tevzii yoluna gidilmiştir. Sanayi öncesi merkezîyetçi imparatorluklarda rastlanan bu uygulama dolayısıyla, toplumlar bir çeşit nüfus ve arazi sayımına öteden beri maruz kalmışlardır. Sayımlar/tahrirler, Osmanlı öncesi İslam devletlerinde olduğu kadar, Osmanlı çağdaşı devletlerde de görülür. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri-I", s. 26-28. Avrupa'da kurulan devletlerde, özellikle de Roma İmparatorluğu'nda, çeşitli sayımlar yapılmıştır. Avrupa'daki bu tür sayımların en meşhuru, Norman istilasının ardından, 1086 yılında İngiltere'de yapılanıdır. İngiltere'nin tümünü kapsayan bu sayımın kayıtları, *Domesday Books* adıyla iki ciltlik kitapta (*Great Domesday Book* ve *Little Domesday Book*) toplanmıştır. Bu kayıtlar, (*Domesday Books*), gerek hacim, gerekse ihtiva ettikleri veri itibarıyla, Osmanlı tahrirleriyle karşılaştırılamayacak derecede genel, yüzeysel ve durağandır. Bu kayıtlar hakkında bkz. J.C.Holt (ed.), *Domesday Studies*, The Boydell Press, Woodbridge, 1990. Akdeniz dünyasındaki ülkelerde yapılan sayımlar ve bu sayımlar sonucunda ortaya çıkan kayıtların karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bkz. Kemal Çiçek "Osmanlılar'dan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler", *OTAM, (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 6 (1995), s. 51-89.

⁹ Bu tahrir defteri, Halil İnalcık tarafından yayınlanmıştır. *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954.

mını etkileyen savaş, tabii felaket gibi değişikliklerin meydana gelmesi, yeni bir tahrir yapılmasını gerektiren sebepler arasında sıralanabilir.¹⁰

Tahririn ilk aşaması olan mevcut gelir kaynaklarını tespit etmek, gerekirse yeni gelir kaynakları ortaya çıkarmak üzere bir *emin* tayin edilirdi.¹¹ Eminin yanına, kayıt işlemlerini yürütmesi için, bir de *katib* verilirdi. Merkezden gerekli emir ve bilgileri alan tahrir heyeti, tahriri yapılacak eyalete gitmek üzere yola çıkardı. Eğer gerekli görülürse, güvenliği sağlamak amacıyla, tahrir heyetine silahlı koruyucular da katılırdı. Tahrir heyeti, ilk önce, tahriri yapılacak olan eyaletin idari merkezini ziyaret eder, daha sonra, sırasıyla bu eyaletteki diğer idari birimlere giderdi. Tahririn yapıldığı esnada, tahrir heyeti, bütün yetişkin erkekleri ve onların buluş çağına erişen oğullarını şahsen görürdü. Vergilerin miktarları ve oranları da bu esnada tespit edilirdi. Tahririn sonuçları bir deftere kaydedilirdi. Tahririn ilk aşaması böylece tamamlanınca, defter İstanbul'a gönderilerek Sultan'a takdim edilirdi. İnceledikten sonra, Sultan defteri onaylar ve mühürlerd. Bu defterin bir kopyası yapılarak, referans için merkezde saklanırdı. Mühürlü defter ise eyalete geri gönderilirdi (bu mufassal defterdir). Onaylanmış defteri alan tahrir heyeti, bu sefer de, gelirleri dağıtmaya başlardı. Bu da, tahririn ikinci aşamasıdır. Gelirlerin dağıtımı için başka bir defter daha düzenlenirdi (bu icmal defterdir).

Bu suretle yapılan tahririn sonucunda, iki tür defter ortaya çıkmaktadır: mufassal (tafsilatlı) ve icmal (özet). Bunlardan ilki, ilgili eyaletin idari yapısına, ikincisi ise, gelirlerin tımar olarak (mülk ve vakıf gelirleri de, bazen, bu tür defterlere dahil edilmiştir) dağıtımına göre düzenlenmiştir. Farklı düzenleme nedeniyle, defterler farklı bilgileri ihtiva etmektedir. İlkinde, yerleşim birimleri, nüfus, toprak ve vergiler ayrıntılı şekilde tanımlanırken, ikincisinde ise, gelirlerin tevzii ile ilgili olması nedeniyle, sadece yerleşim birimi-

¹⁰ İnalçık'ın belirttiğine göre, bir bölgenin tahriri yapıncaya ve tımar sistemi uygulanıncaya kadar, o bölge, Osmanlı ülkesi olarak kabul bile edilmezdi: "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), s. 103-104.

¹¹ Tahririn uygulanış şekli, 1575 tarihli bir fermada ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu ferman ve tahrir uygulamasının diğer yönleri hakkında bkz. Halil İnalçık, *Ottoman Method of Conquest*, s. 103-129. Bu konuda takip eden referanslara da bkz. Guyla Kaldy-Nagy, "The Administration of Sancak Registration in Hungary", *Acta Orientalia*, 13 (1963), s. 181-223; Rhoads Murphey, "Ottoman Census Methods in the Sixteenth Century: Three Case Histories", *Studia Islamica*, 71 (1990), s. 115-126; Mehdi İlhan, "The Process of Ottoman Cadastral Surveys During the Second Half of the Sixteenth Century. A Study Based on the Documents Form the Mühimme Defters", *Anuarul Institutului de Istorie Şi Arheologie "A. D. Xenopol"*, XXIV/I (1987), s. 17-25; Mehdi İlhan, "Tahrir Faaliyeti ve Bu Faaliyet Esnasında Karşılaşılan Güçlükler", *Ata Dergisi*, VII (1997), s. 85-103.

nin adı, buradan toplanacak gelirin miktarı ve bu geliri toplayacak şahsın adı bulunmaktadır. Bunlara ilave olarak, mufassal defterin baş sayfalarında ilgili eyaletin/sancağın kanunnamesi, icmal defterde ise, bazen, nüfusa dair özet bilgi bulunabilir. Her iki tür defterde rastlanan verilerin mahiyetine, aşağıda ayrıntılı olarak değinilecektir. Buraya dahil edilen araştırmaların büyük çoğunluğunda, mufassal defterler kullanılmıştır. İcmal defterlere ise, genellikle, mufassal defterlerde eksik olan bilgileri tamamlamak üzere müracaat edilmiştir.

Bu şekilde meydana gelen tahrir defterlerinin ihtiva ettikleri verilerin zenginliği ve çeşitliliği, defterlerin araştırmacılar tarafından farklı şekillerde algılanmasına yol açarak, defterlerin ne tür belgeler oldukları ve bunları çalışmak için geliştirilen metotlar konularında farklı görüşler ileri sürmele-rine yol açmıştır. Bu görüşler aşağıda sırasıyla incelenecektir.

Günümüz Araştırmacılarının Tahrir Defterlerine Bakışları

Metin olarak Defterler

Tahrir defterleri, "bir çeşit metin" veya "metin matrisi", defterlerin başına eklenen kanunnameler ise, "metin karakteri"ne sahip belgeler olarak tanımlanmıştır. Bu tarz bir algılamayla, defterler bir bütün halinde "metin" muamelesi görmüş ve, defterlerdeki materyali geniş araştırmacı kitlesine sunmak amacıyla, edisyonları yapılmıştır. Filolojik, metin ve belge-temelli Osmanlı tarihi araştırması geleneğinde yetişen birinci nesil defterogların öncülüğünü yaptığı "metin kritiği", bu tür çalışmaların odak noktasını teşkil etmiştir. Ancak, bu yaklaşım tarzı, yalnızca selefleri gibi çok titiz eleştirciler olamayan, dolayısıyla defterlere eleştirel gözle bakmayan, fakat aynı zamanda, defterleri farklı şekilde algılayan ikinci nesil defteroglar tarafından göz ardı edilmiştir. İlk defter yayınları ve daha geliştirilmiş olan sonrakiler, metin kritiğinin en iyi örnekleridir.¹² Defter yayınlarını geliştirmek amacıyla haritalar kullanma, verileri siyakat yazısından modern Türkçe'ye çevirme ve yer adlarının çalışılması gibi bazı tekliflerde bulunulmuştur.¹³ Bunların yanı-

¹² İnalçık, *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*; Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara, 1983; Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara, 1988. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine ait yayınlanmış tahrir defterleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız, Heywood, *a.g.m.*, s. 322-326.

¹³ Tibor Halasi-Kun, "Some Notes on Ottoman Mufassal Defter Studies", *Raiyyet Rüsumu, Essays Presented to Halil İnalçık*, Cambridge Mass, 1986 (*Journal of Turkish Studies*, 10(1986)), s. 163-166; Heywood, *a.g.m.*, s. 328-329.

sıra, tıpkı basımları ve transkripsiyon/transliterasyonu yapılmış şekilde oldukça kabataslak yayınları da yapılmıştır.¹⁴

Nüfus Sayımı Olarak Defterler

Tahrir defterleri, Barkan tarafından Osmanlı tarihi çalışmalarına takdim edildiğinde, önemleri öncelikle nüfus sayımları (census) olarak vurgulanmış ve, defterler imparatorluğun demografik problemlerini incelemek üzere kullanılmıştır.¹⁵ O kadar ki, defterlere "nüfus sayımları" olarak atıfta bulunulmuştur. Defterlerdeki materyal, Barkan'ın deyimiyle, "ham veri" kabul edilerek, bunları değerlendirmek amacıyla, çeşitli modern istatistik metotları uygulanmış, bazen de yeni metotlar geliştirilmiştir.

Defterlerin nüfus sayımları olarak önemine ve değerine yöneltlen eleştiriler, yine onların nüfus sayımı niteliğine yoğunlaşmıştır: Defterlere, yalnızca vergi ödeyen yetişkin erkekler (nefer), çok nadir durumlarda, kocasının ölümü üzerine hane sahibi olan kadınlar (bive), buluş çağında evlenmemiş erkekler (mücerred), vergiden hariç tutulan bazı gruplar ve şahıslar (muaf) dahil edilmiş, kadınlar, çocuklar ve askeriler gibi, toplumun vergi ödemeyen kesimi hariç tutulmuştur. Bu da, araştırmacıları, toplam nüfusu hesaplarken, defterleri aşırı bir titizlikle kullanmaya yöneltmiştir. Daha sonra, "hane" terimi odak noktası haline gelmiştir. Toplam nüfusu hesaplamak için, hane sayıları, 2.72 den 7 ye kadar değişen çeşitli katsayılarla çarpılmıştır.¹⁶ Erkek

¹⁴ Bu türden çalışmalara bir kaç örnek verilebilir: Evangelia Balta, *L'Eubee A la Fin Du XVe Siecle Economie et Population Les registres de l'annee 1474*, Athens, 1989; Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri 1560*, Ankara, 1983; Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri 1563*, 2 cilt, Ankara, 1988; Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I: 1455 Tarihli Tahrir Defteri*, Ankara, 1992; Selami Pulaha, *Defteri i Regjistrimit te Sanzhakut te Shkodres i vitit 1485*, I-II, Tirana, 1974. (Birinci cilt giriş ve Arnavutça'ya tercüme, ikinci cilt TT (Tapu Tahriri) 17'nin Arap harflerine çevirili Osmanlıca metni).

¹⁵ Barkan'ın defterleri öncelikle nüfus sayımları olarak algıladığı, 1940'da ve Braudel'in kitabı yayımlandıktan sonra yaptığı çalışmalarda hemen görülebilir. Barkan'ın takip eden makalelerini karşılaştı: İmparatorluk Devrinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri, s. 20; "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux Xve et XVI siecles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1/1 (1958), s. 9-36.

¹⁶ Bu katsayılar, genel tahminlere ve ayrıntılı matematiksel hesaplamalara olduğu kadar, seyahatnamelerdeki bilgilere ve modern nüfus sayımlarına da dayanmaktadır. Ancak, yaygın şekilde, fakat aynı zamanda, gönülsüzce kullanılan 5 katsayısı dışında, genel kabul gören bir metot geliştirilememiştir. Değişik katsayıların kullanımı hakkında şu makalelere bakılabilir: Leila Erder, "The Measurements of Pre-industrial Population Changes: The Ottoman Empire From the 15th to 17th Century", *Middle Eastern Studies*, XI (1975), s. 284-301; Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 331-348; Andre Raymond, "The Population of Aleppo in the 16th

çocukların deftere kaydedildiği yaş da, başka bir eleştiri noktasını teşkil etmiştir. Yine, bu konuda, farklı bölgeler için farklı tahminlerde bulunulmuştur.¹⁷

Bütün bu eleştiriler, defterlerin, vaftizlerin, evliliklerin ve ölümlerin kaydedildiği Avrupa'daki Ortaçağ kilise kayıtları, ve hatta, modern nüfus sayımları ile karşılaştırılmasından kaynaklanmıştır. Nihayetinde, bu eleştiriler araştırmacıları, demografiden başka uygulama sahaları aramaya yöneltmiştir. Defterlerdeki nüfusla ilgili rakamlar kullanılarak, Osmanlı demografi tarihinin çeşitli yönleri çalışılmıştır. Bunlar başlıca, nüfus artışı, nüfus baskısı, sürgün ve İslamlaşma-Türkleşme süreci olup aşağıda sırasıyla gözden geçirilecektir.

Braudel'in Annales ekolünden ilham alan Barkan, tahrirlerdeki "ham veri" yi Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki nüfus yapısını inşa etmek için kullanmış, bunun Braudel'in hipotezini destekleyeceğini, ve böylece, Osmanlı demografi ve ekonomi çalışmalarının, "Braudel'in tapınağı"nda bir yer kazanacağını ümit etmiştir.¹⁸ Braudel'in hipotezini takiben, çeşitli mahalli çalışmalar yapılmıştır.¹⁹

Osmanlı sisteminin çöküşünü, dahili faktörlerden hareketle gözlemlemek üzere, öncelikli olarak "nüfus baskısı" çalışılmıştır. Çeşitli araştırmacılar, defterlerdeki verileri kullanarak, kırsal toplumdaki çözülmenin delillerini aramıştır. Ekonomik ve sosyal gerilemenin kesin bir delili olduğu düşünülen nüfus baskısı, ilgili dönem boyunca, nüfus ve kaynakları arasındaki denge incelenerek ölçülmüştür. Elde edilen sonuçlar tartışmalıdır. Anadolu'nun üç değişik bölgesinden yedi yüz köyü seçerek, ekilebilir arazinin nüfusa oranını hesaplayan M. A. Cook, hem nüfusta, hem de ekilebilir arazinin büyüklüğünde bir artış olduğunu gözlemlemiş, aynı zamanda, nüfus artışının, ekile-

and 17th Centuries According to the Ottoman Census Documents", *International Journal of Middle East Studies*, 16 (1984), s. 447-460; Mehmet Ali Ünal, *16. Yüzyılda Harput Sancağı, 1518-1577*, Ankara, 1989, s. 64.

¹⁷ Bu tartışmaların özeti için bkz. Eugenie Elifoglu, "Ottoman Tahrir Defters Containing Ages of Children: A New Source for Demographic Research", *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), s. 321-328.

¹⁸ Heywood, a.g.m., s. 337; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 10 (1951-53), s. 1-26; Ömer Lütfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. by M. Cook, London, 1970, s. 163-171.

¹⁹ Ronald C. Jennigs, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 7/1 (1976), s. 21-57; Leyla Erder-Suraiyya Faruqi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620" *Middle Eastern Studies*, XV (1979), s. 328-345.

bilir arazinin genişlemesinden daha hızlı seyrettiğini tespit etmiştir. Bütün bu bulgular, incelenilen bölgelerde nüfus baskısının olduğu yönündedir.²⁰ Diğer yandan, S. Faroqi ve H. İslamoğlu, 1520-1600 tarihleri arasında, Anadolu'da seçtikleri on beş bölgeye ait defterlerdeki verileri kullanarak, nüfusta meydana gelen değişimler ile üretim ve ürün türlerindeki değişimler arasında bağlantı kurmuşlardır. Sonuç "nüfus artışı" olarak yorumlanmış ve bunun belirtileri olan, buğday üretiminde düşüş, ticari ürünlerde artış ve çiftlik sisteminin ortaya çıkışı gibi deliller, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak tasarrufu ve zirai üretim sisteminin 16 yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir zamanda köklü değişime uğramaya başladığını öneren teoriyi desteklemek için kullanılmıştır. Teoriye göre, bu değişimler, nihayetinde, İmparatorluğun sosyal yapısının çözülmesine yol açmıştır.²¹

Çözülmenin kırsal toplumdaki yansımalarını gözlemek amacıyla, Anadolu, Filistin, Ürdün ve Güney Suriye'de çalışmalar yapan bir başka araştırmacı, Hütteroth, Anadolu'da köylerin terk edildiğini tespit etmiş, ancak bunu, 1600 civarında meydana gelen Celali ayaklanmalarının yaptığı tahribata bağlamıştır; Diğer bölgelerde ise, nüfus baskısı olduğuna dair herhangi bir delil bulunamamıştır.²²

Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi, Barkan tarafından, büyük Türk kitlelerinin yeni fethedilen bölgelere göçü ve buralardaki faaliyetleri olarak görülmüştür. Bu görüş doğrultusunda, defterler ve diğer kaynaklardaki verileri kullanan Barkan, iskan sürecinde sürgünler, vakıflar, zaviyeler ve özel mülkiyetin rolünü gibi konuları işlemiştir.²³ H. Lowry ise, yeni fethedilen

²⁰ M. A. Cook, *Population Pressure in Anatolia, 1450-1600*, London, 1972.

²¹ Suraiya Faroqi-Huri Cihan İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Review*, 2 (1979), s. 401-436. Bu araştırmacılarla aynı görüşleri paylaşmayan Halil İncelik'in düşünceleri hakkında bkz. "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings", *Review* 1/3-4 (1978), s. 88-90. Osmanlı tarihine getirilen yeni bakış açıları için bkz. Huri Cihan İslamoğlu-Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, 1/1 (1977), s. 31-55. Bu makalenin teması olan Asya tipi üretim tarzı, daha sonraları İslamoğlu tarafından terk edilmiştir. Bu konularda takip eden esere de bkz. *New Approaches to State and Peasantry in Ottoman History, Special Issue of Journal of Peasant Studies*, ed. by Halil Berktaş and Suraiya Faroqi, 18, 3-4 April/July 1991.

²² Wolf-Dieter Hütteroth, *Landliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren*, Göttingen, 1968; Wolf-Dieter Hütteroth-K. Abdulfettah, *Historical Geography of Palestine Trans-Jordan and Southern Syria in the late 16th Century*, Erlangen, 1977, s. 55-56.

²³ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nuda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 279-386; "Osmanlı İmparatorluğu'nuda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11/1-4 (1949-50), s. 524-561; 13/1-4 (1951-52), s. 56-78; 15/1-4 (1953-54), s. 209-237.

İstanbul, Trabzon ve Selanik şehirlerinde II. Mehmed'in, 15. yüzyıl ortalarında takip ettiği sürgün politikasını çalışarak, bu zorunlu nüfus transferlerinin amacının, ideal bir "etnik-dini karışım" yaratmak olduğunu öne sürmüştür. Bu karışım, daha sonraki yüzyıllarda, imparatorluğun şehir merkezlerine model teşkil edecektir.²⁴

Şimdiye kadar bazı rivayetlere dayanılarak önyargılı biçimde çalışılan İslamlaşma ve Türkleşme süreci tekrar ele alınarak, konu, mahalli düzeyde ve defterlerden elde edilen deliller ışığında çalışılmıştır.²⁵ Balkan ülkelerindeki araştırmacılar ise tahrir defterlerini, Balkanlar'daki yerli halkın Osmanlı idaresinden neler çektiğini ve, etnik nüfusun kendi milli kimliğini ne derece muhafaza ettiğini göstermek için kullanmışlardır.²⁶

Vergi ve Vergilendirilebilir Nüfus Kayıtları Olarak Defterler

Osmanlı ekonomik tarihinin çeşitli yönlerini çalışmak için tahrirleri kullanan araştırmacılar, defterleri, vergi ve vergilendirilebilir nüfusun kaydedildiği belgeler olarak görmüşlerdir. Ancak, defterlerdeki vergilerle ilgili rakamların, toplanmış vergiler değil, tahrirden önceki son üç yılın vergileri-

sat Fakültesi Mecmuası, 11/1-4 (1949-50), s. 524-561; 13/1-4 (1951-52), s. 56-78; 15/1-4 (1953-54), s. 209-237.

²⁴ Heath Lowry, "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478", *Diptycha* (1980-81), s. 254-293; Heath Lowry, "From Lesser War to the Mightiest War: The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centres in the Fifteenth Century", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, eds. Anthony Bryer and Heath Lowry, Birmingham-Washington, 1986, s. 323-338.

²⁵ Heath Lowry, *The Ottoman Tahrir Defters as a Source for the Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon ca. 1486-1583*, Ph.D. Dissertation, University of California, Los Angeles, 1977; John Thrikell, "Islamisation in Macedonia as a Social Process", *Islam in the Balkans*, ed. by Jennifer M. Scarce, Edinburg, 1979, s. 43-48.

²⁶ Bu konuda bkz. Bistra Cvetkova, "Early Ottoman Tahrir Defters as a Source for the Studies on the History of Bulgaria and the Balkans", *Archiwum Ottomanicum*, 8(1983), s. 133-213. Bulgar araştırmacılar, Osmanlı döneminin, kendileri için her yönden bir felaket olduğunu iddia etmektedirler. Kendi geri kalmışlıkları için Osmanlılar'ı itham eden bir "felaket teorisi" bile ortaya atmışlardır. Bu teori, Hollandalı araştırmacı Machiel Kiel tarafından, tahrir defterleri ile birlikte çok sayıda arşiv belgelerine dayanarak hazırlanan çalışma ile çürütülmüştür. Bkz. Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria in Turkish Period, A Sketch of the Economic, Juridical and Artistic pre-Conditions of Bulgarian post-Byzantine Art and its Place in the Development of the Art of the Christian Balkans 1360-1700*, Assen Maastricht, 1985. Balkanlar hakkında yapılan bu türden tartışmalar için bkz. *The Origins of Backwardness of Eastern Europe-Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, ed. by Daniel Chirot, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1989.

nin ortalaması olması dolayısıyla, gelecekte toplanacak vergiler olduğuna dikkati çekmişlerdir. Bu durum, bazı araştırmacıları, defterlerdeki rakamların değerini sorgulamaya yöneltmiştir. Bu araştırmacılar, defterlerdeki rakamlara dayanarak hesaplamalar yapma ihtimalini bile düşünmemişlerdir. Diğer bir kısım araştırmacı ise, örneğin A. Makovsky, bu rakamları, gerçekte toplanmış olan vergilerin rakamlarından daha faydalı bulmuştur.²⁷ Vergi kayıtları olarak kabul edilen tahrir defterleri, başlıca, ekonomi ve şehirleşme ile ilgili konuları çalışmak için kullanılmıştır. Müesseseler ve Tarihi-coğrafya konularında yapılan çalışmalar ve bölge çalışmaları bu gruba dahil edilebilir, çünkü bu tür çalışmaları yapanlar da defterleri, vergi kayıtları olarak algılamaktadır.

Önce ekonomi; zirai ve diğer tür üretim, ticaret, imalat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun mali politikaları, tahrirleri kullanarak yapılan çalışmalar arasındadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi ağırlıklı olarak ziraata dayandığı için, bu konuda yapılan çalışmalar başlıca zirai üretim, daha az oranda ise ticaret ve imalatla ilgilidir. Zirai üretimle ilgili olarak, B. McGowan, bazı modern teknikleri kullanarak, hane başına yıllık ortalama gelir ve vergi yükünü hesaplamıştır. Defterde yer alan her tür ürünü ekonomik-buğday-eşdeğerine (economical-wheat-equivalent, e.w.e.) çevirerek, önce zirai ve diğer tür üretimin toplam kapasitesini, daha sonra da, hane başına üretimi hesaplamıştır.²⁸ McGowan'ın bu yöntemini, diğer araştırmacılar da, karşılaştırma yapmak amacıyla, farklı bölgelere uygulamıştır.²⁹ Bu niceliksel (quantitative) çalışmanın amacı, defterlerin düzenlendiği zamanın ölçüleri, oranları ve para değeri ile kaydedilen ekonomik verileri, modern dünyadaki değerlere çevirerek, günümüz okuyucusu için anlamlı hale getirmektir.

Şehirleşme konusu, Batı'da geliştirilen teori ve kavramların defterlerdeki verilere uygulanması yoluyla çalışılmıştır. Bu çalışmaların ilk sonucu, istenilen kalıplara uymayan tahrir verilerinin ağır bir eleştirisi ve, seçilerek

²⁷ A. Makovsky, "Sixteenth Century Agricultural Production in the Liva of Jerusalem: Insights from the Tapu Defters and an Attempt at Quantification", *Archiwum Ottomanicum*, 9(1984), s. 91-127.

²⁸ Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube 1568-1579", *Archiwum Ottomanicum*, 1(1969), s. 139-196.

²⁹ Suraiyya Faroqi, "Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century", *Archiwum Ottomanicum*, 8 (1983), s. 215-250; Mehmet Öz, *Taxation Population and Regional Economy in the District of Canik (According to Ottoman Tahrir Defters 1455-1576)*, Ph.D. thesis, Cambridge University, November 1990, s. 164 ve takip eden sayfalar. Bu çalışma kitap halinde yayınlanmıştır: *XV ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999; Takip eden makaleye de bkz. A. Makowsky, *a.g.m.*

kullanımı olmuştur. Yine de, bu tür çalışmalar, Osmanlı tarihine yeni bakış açıları getirmiş, kendi kavram ve hipotezlerini yaratma ihtiyacı hissedilmeye başlanmıştır. Şehirlerin gelişmesi, zirai üretim ve nüfus artışı ve bu üç faktörün endüstri öncesi, ziraatçı Osmanlı toplumunda etkileşimi, H. İslamoğlu tarafından örnek bir çalışmada ele alınmıştır.³⁰ Şehirlerdeki ziraat, pazar ve imalat faaliyetleri, şehirler arasındaki ulaşım, ticaret ve pazarlar ve şehirlerin büyüklükleri ve dağılımları gibi konular da, S. Faroqi tarafından işlenmiştir.³¹

Müesseselerle ilgili olarak, bu geniş konu tımar sistemine sınırlandırılmıştır. Ele alınan konular başlıca şunlardır: Vergi, toprak sistemi veya bir bölgeyi yönetme usulü olarak tımar sistemi; tımar sisteminin uygulanışı ve işleyişi; Bizans pronioa sisteminin Osmanlı tımar sistemine tesiri; Osmanlı idaresini yerleştirmenin aracı olarak tımar sistemi ve tımar dağıtımında Osmanlılar'ın takip ettiği politikalar.³²

³⁰ Huri Cihan İslamoğlu, *Dynamics of Agricultural Production, Population Growth and Urban Development: A Case Study of Areas in Northern Central Anatolia, 1520-1575*, Ph.D. Dissertation, University of Wisconsin-Madison, 1979. Bu çalışma daha sonra, gözden geçirilerek yayınlanmıştır: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

³¹ Suraiyya Faroqi, "Agricultural Activities in a Bektâşî Center: The Tekke of Kızıl Deli 1750-1830", *Südost-Forschungen*, 35 (1976), s. 69-96; Suraiyya Faroqi, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Aydın ve Menteşe", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 22 (1979), s. 405-417; Suraiyya Faroqi, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia", *International Journal of Turkish Studies*, 1/1 (1979-80), s. 19-53; Suraiyya Faroqi, "The Development of Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 23 (1980), s. 265-303; Suraiyya Faroqi, *Towns and Townsmen of Anatolia-Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984; Suraiyya Faroqi, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth Century Anatolia", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 33 (1990), s. 125-156.

³² Margret Venzke, "Aleppo's Malikane Divani System", *Journal of American Oriental Society*, 106(1986), s. 451-469; Margret Venzke, "Syria's Land-Taxation in the Ottoman 'Classical Age' Broadly Considered", *V. Milletlerarası Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi Sempozyumu*, 1989, Ankara, 1990, s. 419-439; Geza David, "Financial Policy in a Hungarian Sancak (the case of Simontornya)", *Between the Danube and Caucasus*, ed. by György Kara, Budapest, 1987, s. 23-29; Wolf D. Hütteroth, "Ottoman Administration of Desert Frontier in the 16th Century", *Asian and African Studies*, 2 (1985), s. 145-155; Suraiyya Faroqi, "Town Officials, Tımar Holders and Taxation: The Late sixteenth Century as seen from Çorum", *Turcica*, 18(1986), s. 53-82; Irene Beldiceanu-Steinherr-Mihnea Berindei-Gilles Veinstein, "Attribution de Tımar dans la Province de Trabzon (fin du Xe siècle)", *Turcica*, 8 (1976), s. 279-209; 9 (1978), s. 107-154; Halil İnalıcık, "Stefan Duşandan Osmanlı İmparatorluğu'na 15. Asırda Rumeli'de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri", *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, I*, Ankara, 1987, s. 137-184; N. Oikonomides, "Ottoman Influence on Late Byzantine Fiscal Practice", *Südost-Forschungen*, 45 (1986), s. 1-24.

Defter çalışmalarında coğrafya ve tarihi bir arada kullanma, kendisi de bir coğrafyacı olan Hütteroth tarafından başlatılmıştır. Yerleşim birimleri ve bunların nüfus, zirai ve diğer tür üretim ile ilgili verileri haritaya yerleştirilerek aralarındaki bağlantılar çalışılmıştır. Bunlara ek olarak, defterlerdeki yer adları ile ilgili bilgiler, köyler ve şehirlerin Ortaçağ'daki sınırlarını belirlemek için kullanılmıştır. Ancak, Hütteroth'un belirttiği faydalarına rağmen, defter çalışmalarında coğrafyanın kullanımı fazla gelişmemiştir.³³

Son olarak, bölge çalışmaları: Bu tür çalışmaların ana karakteri, genellikle idari sınırı belirlenmiş bir coğrafi saha, örneğin bir sancağın seçilerek burayla ilgili, seri halindeki bütün tahrir defterlerindeki bütün verilerin çalışılmaya dahil edilmesi ve, defterlerin kapladığı dönem boyunca meydana gelen değişmelerin gözlenmesidir. N. Göyünç ve İ. Miroğlu tarafından başlatılan ve B. Yediyıldız tarafından geliştirilen bu tür çalışmalar, Anadolu'nun kırsal tarihini öğrenmek gibi genel bir amaçla, Türkiye'de yaygın olarak yapılmaktadır.³⁴

Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda incelenen tahrir çalışmalarının şu niteliklere sahip olduğu gözlenmektedir: Başlıca, sosyal ve ekonomi bilimlerinin çeşitli sahalarında geliştirilen teoriler ve metotlar defterlere uygulanmış, bu da, bir yandan, defter çalışmalarının geniş bir sahaya yayılmasına ve zenginleşmesine neden olurken, diğer yandan da, defterlerin fonksiyonu ve değeri, dolayısıyla da, defterleri çalışmak için kullanılan teknikler ve metotlar hakkında, farklı görüşlerin ileri sürülmesine neden olmuştur. Bazen anlaşmazlığa kadar varan bu farklı görüşlerin asıl nedeni, diğer sahalarla ait metotların defterlere uygulanmasının, araştırmacıları defterlerdeki veriyi kısmen kullanmaya yöneltmesidir. Gerçekte, belli bir konuyu çalışmak için, defterlerden yalnızca belli tür veriler seçilmiştir. Bu da, başlangıçta, araştırmacıların, defterleri nüfus sayımları olarak kabul etmesine neden olmuştur. Bu durumu eleştiren ikinci

nesil araştırmacılar ise, defterleri, vergi kayıtları olarak görmüşlerdir. Defterlerdeki veriler, herhangi bir seçime tabi tutulmaksızın, bütün olarak, bölge çalışmaları yapan araştırmacılar tarafından kullanılmıştır. Bunlar da, defterleri, vergilendirilebilir nüfus ve vergilendirilebilir gelirlerin kayıtları olarak görmüşlerdir. Bu en son ve, şimdiye kadar en iyi defter tarifi de eleştirilmiştir, çünkü bu tarif, vergi muafiyeti olan kişilerin defterlere niçin kayıt edildiği sorusuna, tatmin edici bir cevap vermemektedir.

Defter çalışmalarının mevcut durumu, defterlerdeki verileri işlemek üzere ortak terminoloji ve çalışma teknikleri geliştirme yoluyla, defterleri daha iyi ve daha kapsamlı anlamaya ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Defterleri düzenleme amacı ve ihtiyacını ve, defterlerin Osmanlılar tarafından kullanımını göz önünde bulundurmamak, bu işin ilk aşaması olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, defter düzenlemenin nihai amacının, bir bölgeyi idare etmek için gelir toplama ve dağıtma konularında kararlar almak olduğu görülmektedir. Bu da, önce, defterleri "gelir toplama ve dağıtma ile ilgili kayıtlar" olarak tanımlamayı, sonra da onları, Osmanlı idare mekanizması bağlamında değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda defterler, tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde idari, ekonomik, sosyal ve askeri düzenlemeler yapmak üzere bürokrasinin büyük ölçüde dayandığı, idari mekanizmanın bir aracı olarak görünmektedir. Diğer bir deyişle, defterlerin asıl fonksiyonu, İstanbul'daki merkez bürokrasisi için taşradaki eyaletler hakkında bilgi toplama aracı olmalarıdır. Merkezdeki bürokrasi bu bilgileri, ekonomik, sosyal, idari ve askeri politikaları tespit etmek üzere kullanmaktadır.³⁵ Bu görüşler doğrultusunda, daha "bütüncül" bir yaklaşımla, defterlerin Osmanlılar'ın politika tayin etme mekanizmasını çalışmak için kullanılması önerilebilir. "Sistem yaklaşımı" adını da verebileceğimiz bu tür bir yaklaşım, bir yandan tahrir defterlerindeki verileri, meydana geldikleri bağlamda değerlendirme fırsatını verirken, diğer yandan da, Osmanlı Devleti ve toplumunu bir bütün olarak görme ve öyle değerlendirme imkanı sağlamaktadır.³⁶

Yukarıda değerlendirilen çalışmalarda, tahrirlerin kaynak olarak değerlerinin ön plana çıkarıldığı "kaynak merkezli", veya tahrirlerdeki verilerin bir takım teorileri test etmek için kullanıldığı, "teori merkezli" yaklaşımlar benimsenmiştir. Bunlara ilaveten "amaç merkezli" yaklaşım önerilebilir. Bun-

³³ Wolf D. Hütteroth, "Methods of Historical Geography; Examples from Southeastern Turkey and Irak", *V. Milletlerarası Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi Sempozyumu*, 1989, Ankara, 1990, s. 487-499; T. Halasi-Kun, "Haram County and the Ottoman Modava Nahiyesi", *Archivum Ottomanicum*, 9(1984) s. 27-89; Tibor Halasi-Kun, "Ottoman Toponymic Data and the Medieval Boundaries in Southeastern Hungary", *From Hunyadi to Rakoczi: War and Society in Early Modern Hungary*, New York, 1982, s. 243-250; J. Blaskovics, "The Period of Ottoman Turkish Reign in Nove-Zamky (1663-1685)", *Archiv Orientalni*, 54 (1986), s. 105-130.

³⁴ Nejat Göyünç, *16. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969; İsmet Miroğlu, *16. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul, 1975; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara, 1985; Mehmet Ali Ünal, *16. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara, 1989; Feridun Emecen, *16. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989.

³⁵ Bu noktaya işaret eden H. İnalçık, tahrir defterlerini çalışan araştırmacıların, Osmanlı idaresi, bürokrasisi, siyaseti ve sosyal yapısını bir bütün olarak görmeleri gerektiğini belirtmektedir. İlber Ortaylı, "İnalçık'la Söyleşi", *Tarih ve Toplum*, 103 (1992), s. 12-15.

³⁶ Doktora tezi olarak hazırladığımız çalışmamızda bu yaklaşım benimsenerek, Karahisar-ı Şarki Sancağı'na ait 15 ve 16. Yüzyıla ait tahrir defterlerindeki veriler, Osmanlı idari mekanizmasının işleyişini çalışmak üzere geliştirilen bir model dahilinde işlenmiştir. Bkz. Fatma Acun, *Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarki: An Analysis Based on Tahrir Defters (1485-1569)*, Ph.D. Thesis, The University of Birmingham, 1993.

dan kastedilen, tahrirlerin pratikte kullanılma amacıdır. Tahrir defterlerindeki verilerin, defterlerin düzenlenme ve kullanılma amacına uygun konuları çalışmada kullanılması, şüphesiz, bu kaynaklardan maksimum düzeyde istifadeyi sağlayacaktır.³⁷

C. Heywood'un ifadesiyle, Osmanlı tarihi araştırmalarının "İkinci Dönemi"nin sonlarına yaklaştığımız günümüzde, istatistiğin "her şey" olmadığına kabul edilmesi ve, defterlerin daha eleştirel gözle değerlendirilmesi, "zor defteroloji zanaatı"nın layıkıyla iyi icra edilmesini sağlarken, Osmanlı tarihi araştırmalarına yeni perspektifler kazandıracaktır.

³⁷ Tahrir defterlerinin, bu yazıda önerildiği şekilde, sistem yaklaşımı ile değerlendirilmesi ve bir takım hipotezlerin test edilmesi, bir bölgeye ait seri haldeki bütün defterlerinin kullanımını gerektirdiği gibi, karşılaştırma yapmak amacıyla, diğer bölgelerin defterlerinin de çalışmaya dahil edilmesini gerektirmektedir. Bu da, ancak, tahrir verilerinin bilgisayarda organize biçimde depolanıp, sorgulanmasını (işlenmesini) sağlayan uygun bir veri tabanının geliştirilmesi ile mümkündür. Böyle bir veri tabanı, Ramazan Acun tarafından geliştirilmiştir. Tahrir verileri ile birlikte, seri kayıt özelliğine sahip vakfiye ve şer'îye sicili gibi belgelerin de dahil edilmesi ile daha kompleks hale gelen bu veri tabanı, XIII. Türk Tarih Kongresi'nde tanıtılmıştır. Henüz basılmamış olan bu tebliğin özeti için bkz. Ramazan Acun, "Osmanlı Arşiv Kaynakları için Entegre bir Veri Tabanı Tasarımı", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999 Ankara, *Bildiri Özetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 6.